

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
	א. להגדרת המונחים ואפיונם 1
	ב. לתולדות חקר המונחים 3
	ג. מונחים נרדפים 11
	ד. חילופי מונחים 12
	ה. מונחים חסרים ונשמטים 16
	ו. מונחים פוליסמיים 17
19	מבוא לערכי המונחים
	א. בחירת המונחים 19
	ב. סדר המונחים 20
	ג. מבנה הערכים ותוכנם 20
	ד. דרכנו בערכי המונחים 25
27	ערכי המונחים
613	ביבליוגרפיה
628	מפתחות
	מפתח המונחים 628 מפתח הסוגיות 632

פתח דבר

התלמוד הירושלמי הנו אחד החיבורים הסתומים והבעייתיים ביותר בספרות חז"ל, ולעתים קרובות נוסחו המשובש וסגנונו הלקוני, המשונה והבלתי מובן מקשים מאוד על הבנת הכתוב בו. עם זאת, קיימים מספר כלים העשויים להקל על הבנתו, וביניהם תופס חקר מאות המונחים שבתלמוד, הפזורים באלפי מקומות לאורך החיבור, מקום נכבד ביותר. בדיקה שיטתית של הטרימינולוגיה של הירושלמי עשויה לתרום לא רק לפרשנותו, אלא גם להיבטים אחרים של מחקרו, כגון ביקורת נוסחו וחקר התהוותו ועריכתו. ואמנם, גדול חוקרי התלמוד הירושלמי, הגר"ש ליברמן ז"ל, הצביע לפני כשמונים שנה בחיבורו הפרוגרמטי 'על הירושלמי' על חשיבותו ומרכזיותו של העיון בטרמינולוגיה לחקר הירושלמי, ואף ציין את 'העובדא המעציבה שאין לנו עד עכשיו ספר שיקיף ויברר לנו את סגנון הירושלמי, ושנמצא בו את כל הטרימינים המיוחדים שבירושלמי' (על הירושלמי, עמ' 47). ואף על פי שמאז עסקו חכמים רבים, ובכללם ליברמן עצמו, בפרשנותה ובמחקרה של טרימינולוגיה זו – על פי רוב, אמנם, באופן חלקי וספורדי – דברי ליברמן הנ"ל עדיין שרירים וקיימים. החיבור הנוכחי בא אפוא לשמש צעד ראשון לקראת מילוי המשימה שהתווה ליברמן, שכן חיבור זה מציג סקירה מקיפה של רוב מונחי המשא ומתן העיקריים בירושלמי, תוך הגדרתם ותיאור שאר מאפייניהם.

ספר זה מורכב משני חלקים: פרקי המבוא וערכי המונחים עצמם. פרקי המבוא דנים בכלל היבטים של חקר המונחים שנראו לי הכרחיים להבנת הדיונים שבערכי המונחים עצמם. בתחילת המבוא דנתי בהגדרת המונחים ואפיונם וסקרתי את תולדות חקר המינוח. כן עסקתי במספר תופעות יסוד החשובות להבנת המונחים, שעולות במקומות רבים בערכי המונחים עצמם: (א) קיומם ופשר התהוותם של מונחים נרדפים וקרובים במשמעותם; (ב) חילופי מונחים – בעיקר בין עדי נוסח שונים של התלמוד, ובמידה פחותה גם חילופים בין מקורות אחרים; (ג) תופעת המונחים הנשמטים – מונחים שרגילים להישמט או להיחסר מחלק מעדי הנוסח של התלמוד או מכולם; (ד) קיומם של מונחים שיש להם משמעויות שונות (מונחים פוליסמיים) או גוני משמעות שונים. לא דנתי בהיבטים חשובים של חקר המינוח שלא היו נחוצים להבנת המונחים עצמם, כגון זמן התהוותם של המונחים, השוואת מונחי הירושלמי למונחי הבבלי, וכדומה, ועוד חזון למועד.

חלקו השני של הספר, שהוא עיקרו, מוקדש לדיון במונחים עצמם. חלק זה פותח במבוא לערכי המונחים, שבו הוסברו הקריטריונים לבחירת המונחים שנידונו בחיבור זה ודרך סידור הערכים, מבנם, תוכנם ואופיים. רצוי לעיין בדיון זה לפני העיון בגופי הערכים. אחר כך בא הדיון המפורט במונחים עצמם, המבוסס על בדיקת כל היקריותיהם המובנות של המונחים הנידונים בירושלמי

כולו, לאור כל עדי הנוסח שלו המצויים בידינו (המוכרים לי), תוך ניסיון לפרשם כפשטם. בחלק זה מצויים כמאתיים ועשרים ערכים, שכל אחד מהם מוקדש למונח אחד. לעתים גם נידונו צורות משנה או צורות חלופיות של המונח הנידון. בערכים האלה פורטו, ובדרך כלל גם הודגמו, כל תכונותיהם של המונחים הנידונים – לא רק משמעויותיהם, אלא גם עניינים כמו כתיבם, 'סגנונם', תפקידם בסוגיה, סוגי המקורות שעליהם הם מוסבים ושאותם הם מציעים, וכן היחס בין המונח הנידון למונחים דומים ומונחים מתחלפים. המסקנות העיקריות בערכים אלה מוצגות בדרך כלל בתמצות בגוף הטקסט, למען ירוץ בהן הקורא, אולם דיונים פרטניים יותר, ובכלל זה התייחסות לחלק מן הסוגיות הבעייתיות המכילות את המונחים הנידונים, מצויים בהערות, עבור הקורא המבקש להעמיק חקר בנוגע למונחים הנזכרים בכלל ולסוגיות המכילות אותם בפרט.

ראשיתו של חיבור זה בעבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתו של פרופ' יעקב זוסמן, שהוגשה לסנט של האוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ח. בחיבור הנוכחי הרחבתי את היריעה בצורה משמעותית ביותר: כאן באים כמאתיים ועשרים ערכים (העוסקים במספר גדול עוד יותר של מונחים, בשל ההתייחסות לצורות משנה של המונחים בחלק מן הערכים), לעומת עשרה מונחים בלבד שנידונו בחיבור הקודם, ואמנם לא כל המונחים שנידונו שם נידונו כאן. גם הדיונים כאן במונחים שנידונו בעבודתי הקודמת מבוססים על בדיקה מחודשת של כל החומר הרלוונטי.

כאן המקום להודות מקרב לב לכל אלה שתמכו במחקר זה: לקרן הזיכרון לתרבות היהודית ולוועדת פרס וורבורג, שזיכוני במלגות פוסט-דוקטורט שאפשרו לי לבצע חלק מן המחקר שעליו מבוסס ספר זה, ולקרן הישראלית למדע (מענק מספר 204/05), שתמיכתה במחקר אפשרה לי להביאו לידי סיום.

אני אסיר תודה גם לקרנות שתמכו בהוצאתו של הספר: המרכז לחקר התורה שבעל-פה ולהפצתה על שם א"מ נפתל ורעייתו חסיה לבית יפה באוניברסיטת בר-אילן, בראשותו של פרופ' דוד הנשקה; הקתדרה על שם גספר (אוניברסיטת בר-אילן), בראשותו של פרופ' חיים מיליקובסקי; הקתדרה לחקר ספרות התורה שבעל-פה על שם הנרי ליבין שליך המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן; סגן הנשיא למחקר והרקטור באוניברסיטת בר-אילן (פרופ' הרולד בש ופרופ' יוסף מניס); וקרן בית שלום, קיוטו, יפן. יישר חילם לאורייתא!

תלמידי, הרב שאול ברוכי, בדק את כמעט כל מראי המקומות בספר והכין את המפתחות, ואף זיכני בשפע הערות מחכימות ששיפרו את החיבור בצורה משמעותית; על כל אלה נתונה לו תודתי מעומקא דליבא. גב' שרה המר התקינה את הספר לדפוס במקצועיות, במיומנות וביעילות, ובעינה החדה הצילתני משגיאות רבות, וטובת עין היא תבורך. חן חן גם לגב' זהבה ולדמן מסטודיו ולדמן, שסייעה לי בביצוע המלאכה המורכבת של עימוד הספר. תודתי גם למר חי צבר ולמר רם גולדברג, אנשי הוצאת מאגנס, על טיפולם האדיב והמקצועי בהוצאת הספר.

ומעל לכול, תודה כפולה ומכופלת חייב אני למורי, פרופ' יעקב זוסמן, שלו מוקדש ספר זה בהוקרה ובהערכה. כאמור, ראשיתו של הספר בעבודת דוקטור שנכתבה בהדרכתו, ומאז לא הפסיק לסייע, לעודד, לתמוך ולדרבן, עד שזכיתי לברך על המוגמר. אין מילים בפי להביע את תודתי לו על כל העזרה שעזרני; ומי ייתן, שיזכה לראות בסיומו של מחקרי על שאר מונחי הירושלמי – מחקר שכל כולו בא לעולם מכוחו – יחד עם השלמתם של כל שאר מפעלי המחקר שיום וביצע, בכריות גופא ובנהורא מעליא.

מבוא

א. להגדרת המונחים ואפיונם

שתי הגדרות למושג 'מונח טכני' (terminus technicus) מקובלות בקרב חוקרי הסמנטיקה, ושתייהן ישימות בקשר לטרמינולוגיה של ספרות חז"ל בכלל ושל התלמוד הירושלמי בפרט: (1) לשון או ביטוי שהשימוש בו מוגבל לתחום או עיסוק מסוים; (2) לשון או ביטוי שיש לו משמעות צרה או שונה ממשמעותו הרגילה כשהוא בא בקשר לתחום מסוים.¹ ובכן, מצויים מונחים רבים בכל החיבורים בספרות חז"ל שהם בעלי אופי דיאלקטי - מדרשי ההלכה של התנאים, שני התלמודים, ואף חלקים מסוימים של מדרשי האגדה. חלק מן הלשונות הללו באים גם בשפת היומיום, אלא שמשמעותם ושימושם שם שונים ממשמעותם ושימושם בהקשרים תלמודיים,² ואילו ביטויים אחרים בתלמוד שייכים כל כולם להווי של הדיון בין חכמים בבתי מדרשותיהם, ולכן נפקד מקומם מן הלשון המדוברת. שני סוגי ביטויים אלה הם הטרמינולוגיה התלמודית. הגדרת הטרמינולוגיה התלמודית שהוצעה לעיל מבוססת בעיקר על קריטריונים ספרותיים: מדובר בביטויים שבאים רק בחיבורים מסוימים, או שיש להם משמעות מיוחדת בחיבורים אלה. ברם לרוב הלשונות האלה יש גם ייחוד מהותי, שכן רובם ממלאים תפקידים מיוחדים ומוגדרים היטב במשא ומתן התלמודי. ביטויים אלה משמשים כלשונות קישור בין השלבים השונים במשא ומתן התלמודי, ובמידה רבה הם שיוצרים את הסוגיה התלמודית, שכן הם מחברים את אבני הפסיפס של הבניין התלמודי למבנה מפותח ומשוכלל והופכים את חומרי הגלם של הדיון התלמודי ליצירה מובנת ומהוקצעת. מונחים אלה משמשים כתמרורי דרך בנככי המשא ומתן התלמודי ומנחים את הלומד בלכתו בנפתולי הסוגיה, והם שמאפשרים לו להבחין בין קושיה

1 ההגדרות הן על פי, M. A. Pei and F. Gaynor, *A Dictionary of Linguistics*, New York 1954, p. 215. s.v. 'technical term'; K. Opitz, 'On Dictionaries for Special Registers', R. R. K. Hartmann (ed.), *Lexicography: Principles and Practice*, London and New York 1983, p. 56

2 והרי דוגמאות אחדות מן הטרמינולוגיה של הירושלמי: 'אלא' (משמש כטרמין להצעת בעיות במסכת נזיקין; עיין ערכו); 'אמרין'; 'הושבה' (= 'החזרה', כשאינו מתפרש כמונח, כגון ברכות ב, ב ד' ע"ג), 16 ש' 1-2: 'אשתו שליונה הושבה', עיין שם); 'לית כאן' (כגון פסחים ב, ב [כט ע"א], 508 ש' 14-15: 'מאן דאמ' הערמה, לית כאן הערמה והוא מותר, מאן דאמ' זכייה, לית כאן זכייה והוא אסור'); 'מה איכפת ליה' (מזדמן בשפת היומיום במדרשי האגדה הארץ ישראלים; ראה בכר, טרמינולוגיה, עמ' 6, ואלבק, מבוא לב"ר, עמ' 12); 'נימר' (= 'אומר' בלשון היומיום); 'סבר מימר' (במובן 'חשב', כגון דמאי א, ג [כא ע"ד], 117 ש' 31); 'צריכה'.

לתירוץ, שאלה ותשובה, תחילת משפט וסופו; 'ואילו יחסרו, אז התלמוד כספר חתום'.³ נמצא, שיחודם של ביטויים אלה אינו מתבטא רק מבחינה לשונית וספרותית, אלא גם מבחינה תפקודית ותוכנית.

וממונחי הספרות התלמודית בכללותה למונחי הירושלמי.⁴ רוב המונחים הללו הם צירופי מלים בארמית. מונחים אלה נחלקים לכמה סוגים: לשונות לציון מושגים הלכתיים⁵ ומקורות ספרותיים,⁶ מונחים לדרשת פסוקים,⁷ ומונחי משא ומתן מסוגים שונים, דהיינו כל אותם לשונות המסמנים את המעברים משלב לשלב במשא ומתן התלמודי והמצביעים על היחס ביניהם, ואלה המונחים שבהם נתמקד בחיבור זה. מונחי משא ומתן אלה נחלקים לכמה סוגים עיקריים: מונחים המציינים דעות והיגדים מסוגים שונים,⁸ בעיות,⁹ פשיטת בעיות,¹⁰ קושיות מסוגים שונים¹¹ (כגון תמיהות מסברה, סתירות ורומיות), הבחנה, דחייה ותירוץ,¹² סיוע והוכחה (מסברה)¹³ או ממקורות ספרותיים, תנאיים¹⁴ או מקראיים,¹⁵ 'צריכותות' מסוגים שונים,¹⁶ דיוק¹⁷ והיסק,¹⁸ השוואות¹⁹

3 כניסוחו הקולע של וייס, דור דור ודורשיו, עמ' 802, והשווה י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 361.

4 חשוב לצייין שחלק מן המונחים שבירושלמי מזדמנים גם מחוץ לתלמוד, בעיקר במדרשי האגדה הארץ ישראלים (ראה למשל בכר, טרמינולוגיה, עמ' V; מ' מרגליות, מדרש ויקרא רבה, מבוא, נספחים ומפתחות, ירושלים תש"ך, עמ' XV-XIV; י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991, עמ' 451, 683 הערה 16). לצורך הדיון כאן, גם לשונות כאלה הוגדרו כמונחי ירושלמי, אלא שבחיבור זה עסקנו רק בהוראותיהם ותכונותיהם האחרות של הלשונות הללו בתלמוד, ולא במדרשים.

5 כגון: דבר תורה / מהלכה, הוכח, להבא/לשעבר.

6 כגון: מתניתא, קרייא, שמועה.

7 ראה למשל מלמד, פרקי מבוא, עמ' 513.

8 כגון: אית דאמרין, אית דבעי מימר, אית דלא תני, אית תניי תני, אמר לה סתם, אמר שמועה, אנן תנינן, אשכח תני, את אמר, אתא ר' פלוני, אתפלגון, דלמא, הוון בעיי מימר, כהדא (לפעמים), מחלף (ווריאציות). מפיק לישנא, תני (והגזור ממנו). יש גם סגנונות הצעה המיוחדים לירושלמי (כגון: ר' פלוני בשם ר' פלמוני, תרין אמורין, וכיוצא בזה), אלא שאלה לא יידונו בחיבור זה.

9 כגון: אלא (בנויקין), בעי (בדרך כלל), בעיא דא מילתא, כתי פשיטא לך, לא צורכא דלא, מהו, מגן אלין מיליאי, עד כרון, צריכה, שאל.

10 כגון: ייבא [...], מן מה ד[...], נישמענה מן הרא.

11 כגון: ברא [...], בעי (במקרים רבים), והא (והגזור ממנו), הגע עצמך, ולא כן תנינן (וכדומה), ולא מתניתא היא, מחלפא שיטתיה דר' פלוני, מעתה, ניחא, פל"ג (והגזור ממנו), קש"י (והגזור ממנו), (במקרים רבים), שכן צורות הגזרות מפורשות זה עשויות להציע גם בעיות), תמן את אמר [...], והכא את אמר (וכדומה), תר"ב (והגזור ממנו).

12 כגון: הן דצריכא ליה [...], הן דפשיטא ליה, כאן [...], כאן, לא דמי, ולא פליגינן, מאן דאמר [...], מאן דאמר (במקרים רבים), נימר, פת"ר (והגזור ממנו), קי"ם (והגזור ממנו), שנייא היא, תמן [...], ברם הכא.

13 כגון: איך תימר, דלכן.

14 כגון: אוף אנן תנינן, די מתניתא, ויידא אמרה דא, חייליה דר' פלוני מן הרא, מתניתא אמרה כן, ס"ע (וכל הגזור ממנו), ועוד מן הרא, ותני כן.

15 כגון: אית דבעי משמענה מן הרא, דכתיב, הרא היא דכתיב, מה טעמא, מיית לה מן.

16 כגון: לפם כן צרך מימר, מתניתא צריכה ל-X ו-X צריכה למתניתא.

17 כגון: הא, לא אמר אלא, לא שנו אלא, מפני ש[...]. הא.

18 כגון: אשכחת אמר, ואת שמע מינה, הרא אמרה, הוי, זאת אומרת, מילתיה [...], אמרה, מתניתא אמרה.

19 כגון: אוף [...], כן (לפעמים), אוף הכא (והכא), ורכותה, כמה דתימר (ווריאציות).

ואסוציאציות,²⁰ הגהה ופרשנות,²¹ ו'זיהוי מקורות'.²² כמובן, הגבול בין קטגוריות אלו אינו תמיד חד וברור כל צורכו, מה גם שמונחים מסוימים שייכים בו זמנית למספר קטגוריות.²³ עם זאת, דומה שמיון המונחים שהוצע לעיל מתווה תמונה כללית, אף אם אינה שלמה עד תום, של התפקידים העיקריים שממלאים מונחי הירושלמי.

ב. לתולדות חקר המונחים

למעשה, תולדות חקר המונחים הריהן כתולדות הלימוד של הירושלמי עצמו, שהרי כל פרשן שנתקל במונח היה מוכרח, מטבע הדברים, לעמוד על משמעותו ולפרשו, לפחות במקום הספציפי שבו הוא מזדמן. ברם התייחסות שיטתית למונחים נדירה באופן יחסי אצל פרשני הירושלמי הקלסיים, ואילו בעלי הכללים הזניחו את פרשנות מונחי הירושלמי כמעט לחלוטין.²⁴ גם חוקרי הירושלמי השאירו מקום נרחב לאחרים להתגדר בו בכל הנוגע לפרשנות המונחים, כפי שנראה להלן.

העיסוק בטרמינולוגיה של הירושלמי אצל הגאונים והראשונים היה ככל הנראה מועט ביותר. כידוע, לא נשתמרה הרבה מתורתם של הגאונים לירושלמי, וככל הנראה הם לא הרבו לעסוק בתלמוד זה.²⁵ ואמנם, לא מצאתי התייחסות כלשהי למונחי הירושלמי אצל חכמים מתקופה זו, פרט להערת ר' שמואל בר חפני בנוגע להבדל בין המונח 'מוחלפת השיטה' בכבלי למונח הדומה (מבחינה צורנית) בירושלמי, 'מוחלפא שיטתיה דר' פלוני'.²⁶ גם אצל הראשונים, שבאופן כללי עסקו בירושלמי באופן אינטנסיבי יותר מן הגאונים, מצאנו רק דיונים ספורים במונחי

20 כגון: אמרו דבר אחד, אתיא (ווריאציות), כדעתיה.

21 כגון: ב[...]. היא מתניא, הדא דתימר, והוא ש, הושבה, היך עבידא, כיני מתניא, לא אתיא דלא, לא סוף דבר, לא שנו אלא, לצדדין, מה פליגין, ל[...]. נאמרה, ב[...]. נחלקו, סלקת מתניא, ב[...]. שנו.

22 כגון: דר' פלוני היא (ווריאציות), מתניא דלא כר' פלוני (זיהוי מסורות על דרך הניגוד).

23 דבר זה בולט במיוחד במונחים שלהם מספר משמעויות (ראה להלן פרק ו על מונחים פוליסמיים), אבל איננו מיוחד להם בלבד.

24 ראה להלן, ליד הערה 46. - בהערות שלהלן הפנינו לעתים לדבריהם של פרשנים וחוקרים על מונחים שלא נידונו בכרך הנוכחי. מונחים אלה יידונו א"ה בכרך הבא של חיבור זה, ושם יבואו מראי מקומות לדבריהם של הפרשנים והחוקרים הנזכרים.

25 בעיית עיסוקם של גאונים בכל בירושלמי עדיין טעונה בדיקה יסודית. ראה לאחרונה R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, pp. 168-169, ושם הפניות לספרות קודמת.

26 ראה ר' שמואל בר חפני, מבוא התלמוד, עמ' 179.

הירושלמי, 27 ואף אלה מצטמצמים בדרך כלל לפרשנות מילולית למונחים הנידונים. 28 ואין לתמוה על היעדר עיסוקם של הראשונים במונחי הירושלמי, שהרי רוב החכמים הללו עסקו בתלמוד זה רק אגב עיסוקם בבבלי, ופירושיהם לקטעי ירושלמי באים ברגיל באופן ספורדי, כשהם משוקעים בתוך פירושיהם לבבלי. 29

עם זאת, ראוי לציין שלושה ראשונים שעסקו בצורה אינטנסיבית יותר במונחי הירושלמי, הלוא הם הר"ש משנין³⁰ ושני הפרשנים האשכנזיים למסכת שקלים. 31 הר"ש משנין פירש קטעים נרחבים מירושלמי זרעים בפירושו למשנה זרעים, ותוך כדי כך פירש גם מספר מונחים שבתלמוד זה. 32 אף בפירושו למשנה סדר טהרות לא הרפה מן העיסוק בירושלמי, ומונחי התלמוד בכלל זה. 33 הגדילו לעשות בפרשנות מונחי הירושלמי שני הפרשנים האשכנזיים למסכת שקלים, שהם כידוע היחידים מקרב הראשונים שזכינו לפירוש רצוף פרי עטם למסכת שלמה מן הירושלמי. בפירושיהם אנו מוצאים התייחסות נרחבת למונחי הירושלמי, שכן הם דנים בלשונות הללו ברוב המקומות שבהם הם מזדמנים. בדרך כלל פרשנים אלה מצביעים על ביטויים נרדפים או קרובים מן הבבלי כדי לפרש את מונחי הירושלמי, אבל לפעמים אינם מסתפקים בכך, אלא מעירים על

27 נוסף על דברי הר"ש משנין והפרשנים האשכנזיים למסכת שקלים שנידונו להלן, ראה למשל את הערותיהם של ר' נסים גאון (דלכן), הערוך (כיני מתניא), רמב"ם (צריכה), ר' יוסף ראש הסדר (צריכה), העיטור (כן אנו אומרים), ר' משה תקו (בעי), ר"ד (כיני), רמב"ן (ויידא אמרה דא, כן אנו אומרים, תמן את אמר [...]) והכא את אמר [וראה גם רטנר, אהבת ציון וירושלים, שביעית, עמ' 66], ראבי"ה (מכפליה, קשתה [...]) קיימה, ר' שמחה משפייא (תמן [...]) ברם הכא), אור זרוע (הוי, לית לה קיום, מן אולפן), רשב"א (לא צורכא דלא, סלקת מתניא), תוספות (ולא כן תני), ר"ש מקינון (מחלוקת), רא"ש (הא אמירה, היך עבידא, יש כאן זו, לישן מתניא), ר"ש בן צמח דוראן (חייליה דר' פלוני מן הדא, מה ופליג), וכסף משנה (אתיא, הוון בעיי מימר, ליידא מילא).

28 להוציא דבריהם של הראשונים על 'אית לך מימר' ו'כן אנו אומרים', המתפרשים בתמיהה, ועל 'תמן [...]' הכא' במובן 'שם [...]' כאן' (עיין מדור 'ספרות' בערכי המונחים הנ"ל).

29 מאלף להשוות את החומר הרב בקשר למונחי הבבלי המצוי אצל ראשונים כמו ר"ש מקינון או הרמב"ן (ראה ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א) להתייחסויות הספורות לטרמינולוגיה של הירושלמי המצויות בכתבי חכמים אלה (ראה לעיל הערה 27). - אגב, מעניין שבחיבורו הנ"ל של הר"ש אברמסון לא נזכרו דיוני הרמב"ן במונחי הירושלמי.

30 על תרומתו של הר"ש לפרשנות הירושלמי ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 266, 302-303. ברור אמנם שחלק ניכר מדברי הר"ש בקשר לירושלמי לקוחים מפירוש הר"י מסימפונט למשנה, אולם חלק מדברים אלה הם פירושים מקוריים של הר"ש עצמו; השווה אורבך, שם, ואין כאן מקומו להאריך.

31 פורסמו על ידי ר"א סופר, ניו יורק תשי"ד. ראה עוד ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים, עמ' רצה-ש (=מחקרים, עמ' 304-309); א"א אורבך, 'אברהם סופר (מהדיר)', 'תלמוד ירושלמי - מסכת שקלים', קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 325-329; זוסמן, שקלים, עמ' 35; מ' עסיס, 'לפירוש המיוחס לתלמיד הרשב"ש למסכת שקלים', תעודה ד (תשמ"ג), עמ' 129-136 (ולענייננו ראה במיוחד עמ' 130-131); זוסמן, 'פירוש הראב"ד למס' שקלים?', ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 140-149.

32 ראה פירושו למונחים: איתא חמי, אית לך חורי, היך עבידא, לישן מתניא, מה, מהלכה, מה פליגינן, מפיק לישנא, תנינן.

33 ראה פירושו למונחים: אמרה ואמר טעמא, דלכן, תני תמן. ראוי להזכיר גם את דיונו של הר"ש במונח 'אית לך מימר' בתוספתו לפסחים יג ע"ב, ד"ה כשרות (העירני על מקום זה פרופ' ז' זוסמן; והשווה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 283).

משמעותם הטרימינולוגית או על תכונותיהם האחרות של המונחים בירושלמי. עם זאת, פירושיהם למונחי הירושלמי הם לעתים תמוהים.³⁴

התייחסות נרחבת יותר למונחי הירושלמי מצויה אצל פרשני הירושלמי הקלסיים. ראשון פרשני הירושלמי הקלסיים שחיבורו מצוי בידינו, הר"ש סיריליאנו, הקדים לפירושו פתיחה כללית לירושלמי, שחלקה השני מוקדש לביאור 'המלות הזרות שלא נתבארו בערוך'. ברשימה זו תשעה עשר פריטים, שרובם הם מונחים. אופי הדיון במונחים ברשימה זו משתנה ממונח למונח: חלק מן המונחים זוכים לטיפול נרחב, בעוד שמונחים אחרים זוכים לטיפול מילולי בלבד – למעשה, פתרון הצורה הלשונית של הביטוי.³⁵ תרומת רשימה זו לידיעותינו בעניין הטרימינולוגיה של הירושלמי היא קטנה יחסית, אך הופעתה מסמנת מפנה חשוב בלימוד הירושלמי וחקר מונחיו, שכן זהו הניסיון הראשון לדון באופן מרוכז, אף אם לא שיטתי ומקיף לגמרי, במינוח הירושלמי. רשימת הרש"ס אף השפיעה על רשימותיהם של חכמים אחרים שאספו את מונחי הירושלמי ודנו בהם.³⁶

פרשני הירושלמי הקלסיים שאחרי הרש"ס – ר' יהושע בנבנשת, בעל שדה יהושע, הרא"ף, בעל פני משה ובעל קרבן העדה – תרמו אף הם לחקר הטרימינולוגיה של הירושלמי. בדרך כלל, פרשנים אלה מציעים ביטויים נרדפים (או נרדפים לכאורה) מן הבבלי למונחי הירושלמי,³⁷ או מציינים את משמעויותיהם המילוליות ועומדים על תפקידי המונחים בסוגיה. רק לעתים רחוקות באופן יחסי מעמידים פרשנים אלה על משמעותם הטרימינולוגית של המונחים או מנסים לפרש סוגיות קשות לאור היקרויות אחרות של המונחים בירושלמי. עם זאת, התייחסות שיטתית לענייני מינוח אכן נמצאת לפעמים אצל פרשנים אלה, במיוחד אצל ר' משה מרגליות, בעיקר בחיבורו 'מראה הפנים'.³⁸

עיסוק שיטתי יותר במונחי הירושלמי מצאנו אצל פרשני הירושלמי המאוחרים יותר, במיוחד ר' מאיר מארים מקוברין בחיבורו 'ספר ניר' והרידב"ז בפירושו לירושלמי. ר' מאיר מארים פירש מונחים אחדים לאור היקרויותיהם במקומות אחרים בירושלמי,³⁹ ונעזר בהכרת המינוח במספר

34 ראה למשל פירושיהם למונחים: והא תני, הדא אמרה, ויידא אמרה דא, חייליה דר' פלוני, כהדא, כיני, לא בדא, מה ופליגי, מיי כדון, מתניתא אמרה כן, ועוד מן הדא, תני.

35 כך אצל המונחים: דו אמר ('דהוא אמר, אלא מפני שהאות גרונית בלעו אותה'), ויידא אמרה דא, כיי דתנינן תמן, ליידא מילה, לינן אמרין.

36 כגון החיד"א, שהביא חומר רב מן הרשימה בספרו יעיר און, וכן נעזר בה כנראה בספרו ככר לאדון (ראה ערכים: בעי, לא בדא, דלכן, דלמא, ייבא כהדא). גם רא"מ לונץ נעזר בחומר זה ברשימת המונחים שלו (נדפס בתחילת הוצאת הירושלמי שלו, ירושלים תרס"ח; ברשימה זו נעזר לונץ גם בדיון במונחי הירושלמי שאצל פרנקל, מבוא הירושלמי, כפי שציין שם).

37 השווה מלמד, פרקי מבוא, עמ' 528, שהעיר על תופעה זו בקשר לבעל קרבן העדה, אולם אין היא מיוחדת לו, אף על פי שהיא אולי בולטת באופן מיוחד אצל חכם זה.

38 ראה למשל ההפניות לדבריו בערכים: דתני, כהדא, נשמעינה מן הדא, תמן את אמר [...] והכא את אמר. ראוי לציין שבעל פני משה עוסק במספר מקומות בחיבורו בעניינים מתודולוגיים, כגון היחס בין מסורות בבבלי וירושלמי, אשגרות בסוגיות מקבילות, וכדומה, אלא שאין כאן מקום להאריך (ראה לפי שעה א' הכהן, ר' משה מרגליות ופירושו פני משה על התלמוד הירושלמי', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' 213-220).

39 ראה למשל דבריו על המונחים: אפילו על דר' פלוני לית היא פליגא, בשיטתו השיבוהו, הוי, הושבה, ויידא אמרה דא, מתניתא אמרה כן, סלקת מתניתא.

מקומות כקריטריון לפסילת פירושים שנראו לו דחוקים.⁴⁰ גם הרידב"ז עמד על פירושי המונחים במקומות הרבה,⁴¹ ואף חיבר מבוא קצר לירושלמי, 'כללי תלמודי ירושלמי',⁴² שרובו מוקדש לענייני מינוח. מפרשני הירושלמי בעת האחרונה שהקדישו תשומת לב מיוחדת למונחי הירושלמי יש להזכיר את הרב יוסף אנגל, שביאר מספר מונחים (בעיקר מונחים נדירים באופן יחסי) בטוב טעם בספרו 'גליוני הש"ס';⁴³ רז"ו רבינוביץ, שדן במינוח בכמה מקומות בספרו 'שערי תורת ארץ ישראל';⁴⁴ ור' יששכר תמר, שטיפל במספר טרמינים בפירושו 'עלי תמר'.⁴⁵ ומפרשנים לבעלי הכללים. בניגוד למנהגם בכל הנוגע למונחי הבבלי, חיבורים אלה מתייחסים למונחי הירושלמי רק במקומות ספורים,⁴⁶ כפי שצוין לעיל, ודבריהם במקומות אלה לקוחים בדרך כלל מראשונים שהעירו על מונחים אלו או מפרשני הירושלמי שקדמו להם, בעיקר רש"ס ושדי יהושע.

ומכאן לתרומתם של חוקרי התלמודי המודרניים לחקר המונחים. כבר בחיבור הראשון על הירושלמי שיצא מבית מדרשם של חוקרי חכמת ישראל, הלוא הוא 'מבוא הירושלמי' לר' זכריה פרנקל,⁴⁷ מצאנו עיסוק נרחב במונחים שבתלמוד זה. רוב פרקו השני של חיבור זה, 'הברת אנשי

40 כגון בפירושו לפאה ח, ז (יד ע"ב בספר), ד"ה והתני; שבת יח, ב (טז ע"ב), ד"ה והתני; נזיר ח, א (פ ע"א), ד"ה ר' מני; ועוד הרבה.

41 ראה למשל הערותיו למונחים: איתותב, אפילו תימר, די מתניתא, דעוון דעוון, הוון בעיי מימר, הוי, הושבה, ויידא אמרה דא, כיני מתניתא, לא מסתברא, לא סוף דבר, לית דא פליגא, לית כאן, מה נפיק מביניהון, מילתיה אמרה, מן קושיי, נשמענה מן הרא, עוד היא, שמע לה מן דבתרה, תמן [...] ברם הכא, תני. ראוי לציין כי במקומות אחדים בפירושו עוסק הרידב"ז בעניינים מתודולוגיים, בדומה לבעל פני משה, ואין כאן מקום להאריך בזה.

42 פורסם לראשונה בדפוס פיעטרקוב של הירושלמי (אך חסר בדרך כלל במהדורות הצילום של דפוס זה). מבוא זה פורסם מחדש בתוך תלמוד ירושלמי, ברכות, עם פירוש ה"י קראסילשצ'יקאו (הוצאת מכון מוצל מאש), אחרי עמ' קיא ע"א (דפים אלה לא מוספרו).

43 עיין ערכים: אית תניי תני מחלף, אנא ידע רישא וסיפא, בעיא דא מילתא, דרובא אתא מימר לך, הא אמירה, הגיעור, הו"י, יש כאן, לית לה קיום, מה ופליג, וקסמא בידיה.

44 עיין ערכים: דברי חכמים, דרובא אתא מימר לך, הוי, הושבה, כן אנו אומרים, לית כן, מהלכה, מרת הדין, מפיק לישנא, תני. על תרומתו של רבינוביץ לפרשנות הירושלמי ככלל ולחקר הטרימינולוגיה שלו בפרט, ראה אלון, ביקורת (והשווה ש"י זוין, סופרים וספרים: פסקים פירושים וחיידושים, תל אביב תשי"ט, עמ' 237-248).

45 עיין ערכים: אתא ר' פלוני, בעי, דלמא, ויידא אמרה דא, כיני מתניתא, לית לה קיום, מפיק לישנא.

46 לפי שעה, הדוגמאות היחידות של התייחסות למונחי הירושלמי בספרות הכללים (פרט לחיבורו של החיד"א שנזכר לעיל הערה 36), למיטב ידיעתי, מצויות אצל ר"ש מקינון, ספר כריתות (עיין לעיל הערה 27); ר"י קארו, כללי הגמרא (הא אמירה, כן אנו אומרים); ר"ח בנבנשת, שיייר כנסת הגדולה (ויידא אמרה דא), ר"ש אלגאזי, יבין שמועה (ולא כן תני), ר"מ הכהן, יד מלאכי (הוון בעיי מימר, ויידא אמרה דא, כן אנו אומרים, מהלכה, תמן [...] הכא, תנא קומיא/אוחריא); ר"י למפרונטי, פחד יצחק (כן אנו אומרים, ולא כן תני); ר"ח מדינז, שדי חמד (כיני מתניתא); ור"א מגיד, בית אהרן (אתיא, כן אנו אומרים). - חיבור נוסף שדן במונחי הירושלמי (וכן בלשונות אחרים בתלמוד זה) על פי המצוי בחיבורים אחרים שקדמו לו הוא הנספח לחיבורו של ר"נ אשכנזי, נחמד למראה (קסה ע"ג-קעא ע"ב בספר).

47 ברסלאו תר"ל (מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ז). לביקורת על הספר והערכת תרומתו לחקר הירושלמי ראה בעיקר גייגר, ביקורת; שור, ביקורת; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 47-49 (על טיפולו של פרנקל בטרימינולוגיה של הירושלמי וסגנונו); גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א, עמ' קלב; א"א אורבך, 'זכריה פרנקל, ישראל לוי, שאול הורוביץ - שלושת מורי התלמוד של הסמינר בברסלוי', G. Kisch (ed.), *Das Breslauer*,

ארץ ישראל ולשונות וסגנון של תלמוד ירושלמי, מוקדש לענייני מינוח. פרק זה מחולק לשני חלקים, 'לשונות הירושלמי' ו'סגנונות הירושלמי' (אמנם לא לגמרי ברור מה פשר מושגים אלה, או על פי מה החליט פרנקל אילו ביטויים שייכים לתחום ה'לשונות' ואילו לתחום ה'סגנונות'). כשבעים לשונות נידונו כאן; לא כולם מונחים, שכן חלק מהם אינם אלא צורות רגילות בארמית גלילית, אולם אותם המונחים שנידונו על ידי פרנקל זכו בדרך כלל לא רק להארת משמעותם המילולית, אלא גם לביאור משמעותם הטרמינולוגית. פירושי המונחים הודגמו בציטוטים (קצרים באופן יחסי) מסוגיות הירושלמי, ולפעמים ניתנו מראי מקומות – ברגיל, חלקיים מאוד – למקומות אחרים שבהם מונחים אלה מזדמנים בתלמוד. דיונו של פרנקל בטרמינולוגיה של הירושלמי היה אפוא ניסיון ראשון להציג בפני הלומד סיכום שיטתי, מקיף וממצה של הירוע על המונחים השונים.

ברם על אף חשיבותו הרבה, אין דיונו של פרנקל נקי משגיאות ומפגמים אחרים. כבר בזמנו ביקרו את הספר על ליקוייו, ויפה סיכם הר"ש ליברמן: 'הרב פרנקל נתן [...] רק חלק מן הביטויים והטרמינולוגיה והחסיר הרבה מאד [...] והרב פרנקל עצמו נכשל בהרבה מקומות ע"י אי ידיעת סגנון הירושלמי'.⁴⁸ ניכר היטב שפרנקל לא פירש את מונחי הירושלמי לאור כל היקרויותיהם בתלמוד, וגם כשפירש את המונחים אל נכון, הסתפק כרגיל בהגדרתם, מבלי לעמוד על שאר תכונותיהם, כגון 'סגנונם' וההבדלים בינם לביין מונחים דומים.

הטרמינולוגיה של הירושלמי זכתה לטיפול נרחב גם בספרו של ב"ז בכר, *Die Exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* (להלן בכר, טרמינולוגיה).⁴⁹ חיבור זה הנו הספר הראשון, ולמעשה גם היחיד עד כה, המוקדש כולו לטרמינולוגיה התלמודית. בספר זה ניסה בכר להציג בפני הקורא סיכום מקיף ושיטתי של העולה מחקר מונחי ה'פרשנות' – פרשנות המקרא (Bibelexege) ופרשנות מקורות חז"ל (Traditionsexegese) – בכל חלקי הספרות חז"ל, הספרות התנאית, התלמודית והמדרשית. בחלקו השני של הספר, *Die Bibel und Traditionsexegetische Terminologie der Amoräer*, דן בכר בטרמינולוגיה ה'פרשנית' בספרות האמוראים, ובכלל זה באחדים ממונחי הירושלמי.⁵⁰ בדרך כלל, טיפולו של בכר במונחי הירושלמי מצטמצם להגדרתם באופן מילולי ולציון מראי מקומות ספורים להיקרויותיהם בתלמוד ובמדרשים. במספר מקומות בכר אף מציין לדיוני פרנקל ב'מבוא הירושלמי'. עם זאת, אין בית מדרש בלי חידוש, ולפעמים דן בכר במשמעותם הטרמינולוגית של מונחים שפרנקל לא עסק בהם.⁵¹ קיצורו של דבר: אף על פי שהחוקר אינו רשאי להתעלם מספר זה, נראה שחשיבותו העיקרית היא בקונצפציה הבסיסית שלו יותר מאשר בכיצוע של קונצפציה זו בפועל.

Seminar, Tübingen 1963, pp. 176-177

48 על הירושלמי, עמ' 47-48.

49 ספר זה תורגם לעברית על ידי א"ז רבינוביץ (בשם ערכי מדרש, תל אביב תרפ"ג), אולם התרגום אינו מדויק תמיד, ולכן השתמשנו במהדורה הגרמנית המקורית, ואליה הפנינו בכל מקום בחיבור זה.

50 ראה למשל ערכי המונחים: אין תימר, אית דמחלפין, אית תניי תני, אפשר כן, אשכח תני, אתיא יחידאה רתמן, ודכוותה, דעון דעון, הגע עצמך, הדר ילפה מן ההיא, הו"י, הוי, הוכח, היך עבידא, כדעתיה, כל גרמה אמרה, לא סוף דבר, לצרדין, מה אגן קיימין, מה חמית מימר, מה נפיק מביניהון, מכפליה, מן קרשיי, מפיק לישנא, ניחא, שנייא היא, וכן השורשים: דמ"י, סב"ר, סי"ע, פל"ג, פש"ט, פת"ר, קי"ם, תו"ב; ודוק, כאן צוין רק חלק קטן מדברי בכר על הטרמינולוגיה של הירושלמי.

51 כגון: אשכח תני, אתיא, הגע עצמך, הדר ילפה מן ההיא, היך עבידא, כל גרמה אמרה, מה חמית מימר, מפיק

כאן המקום להזכיר עוד מספר חיבורים שתרמו תרומה חשובה לחקר מונחי הירושלמי. אוסף פירושי הראשונים לירושלמי של ר' דוב בר רטנר, אהבת ציון וירושלים, מכיל בנוסף על מובאות מן הראשונים, דיונים לא מעטים בענייני מינוח. המונחים שנידונו בספר זה הם בדרך כלל נדירים באופן יחסי. לפעמים מסתפק המחבר בציון למקומות הופעתם בירושלמי, אבל לעתים הוא גם מפרש אותם.⁵² ראוי לציין גם את פירושו של ר' לוי גינצבורג לחמשת הפרקים הראשונים של ירושלמי ברכות. במבוא לחיבור מדגיש גינצבורג את חשיבותו של המינוח להבנת הירושלמי, ואכן הוא מפרש את המונחים במספר מקומות בספר.⁵³ עם זאת, לא תמיד קלע לאמת,⁵⁴ ככל הנראה מפני שלא בדק את המונחים באופן שיטתי. גם המילונים התלמודיים המודרניים דנו במונחי הירושלמי במספר מקומות, ומטבע הדברים מצטמצם עיסוקם במינוח בדרך כלל לעניינים לקסיקליים, אך לעתים יש בכך תרומה חשובה לפרשנות המונחים.

תרומה חשובה ביותר לחקר מונחי הירושלמי הרימו שני גדולי חוקרי התלמוד במאה העשרים, הרי"ן אפשטיין והר"ש ליברמן. דבריהם של חוקרים אלה מבוססים על בחינה שיטתית של מונחים אלה תוך הבנתם המעמיקה, ואכן אפשטיין וליברמן העמידו את העיון במונחים אלה במקום מרכזי במחקריהם על הירושלמי. אפשטיין ביאר מונחים רבים במאמרים שפרסם בחייו וכן בחיבור 'דקדוקי ירושלמי',⁵⁵ שהופיע אחרי מותו מתוך רשימותיו, בעריכת תלמידו רע"צ מלמד. כמו כן עסק אפשטיין בהרחבה במונחי הירושלמי הקשורים לטיפול התלמודי במקורות תנאיים בספרו הגדול 'מבוא לנוסח המשנה'.⁵⁶ דיוני אפשטיין בענייני מינוח הנם דוגמה ומופת לטיפול פילולוגי מעמיק וזהיר במינוח התלמודי, והם מבוססים על בדיקה קפדנית של המונחים הנידונים לאור כל היקרויותיהם בתלמוד, ברפוסים ובכתבי יד. ואף אם לעתים אפשר להשלים ולתקן את דבריו, ברור שלא הניח מקום רחב לאחרים להתגדר בו.

באשר לר"ש ליברמן, הרי כמעט שאין פינה בחקר הירושלמי שלא האירה בכתביו המרובים, ואך טבעי אפוא שהטרמינולוגיה של הירושלמי זכתה לטיפול מעמיק ונרחב בידיו. כבר בחיבורו המחקרי הראשון, קונטרסו הפרוגרמטי 'על הירושלמי', הצביע ליברמן על חשיבותו של המינוח להעמדת נוסח הירושלמי ולפרשנות התלמוד,⁵⁷ ואכן דן בעשרות מונחים במאמריו וספריו השונים.⁵⁸ דיוני הר"ש ליברמן במונחי הירושלמי, כמו אלה של מורו הרי"ן אפשטיין, מצטיינים

לישנא, ניחא, תדע לך שהוא כן.

52 עיין ערכי המונחים: אדהי תנא, אמרה, במחלוקת, הכין הכין, כל גרמה אמרה, לית ליה קיום, מה בידך, מינה, מן דבתרה, מכפליה, מפיק לישנא, צריכה לרבנין, וקסמא בידיה, שמועתא כן, תניין אינון.

53 ראה הערותיו למונחים: אדהי תנא, אתיאי אילין פלוגתא, בעי, דין כדעתיה, והא תנינן, הוון בעיי מימר, ויידא אמרה דא, כיני מתניתא, מיי כדון, מתניתא אמרה כן, תניי תמן.

54 ראה למשל דבריו על המונחים אדהי תנא (וראה עסיס, לפירושו של מונח מוקשה, עמ' 55-56); והא תנינן (וראה כנגדו אלון, ביקורת, עמ' 91); ויידא אמרה דא (ראה מה שכתבנו על מונח זה בערכו); כהרא דר' פלוני (פירושים וחיידושים, א, עמ' 118; וכנגדו: ליברמן, תוספתא כפשוטה, א, עמ' 2, הערה 9); לא צורכא דלא (ראה מה שכתבנו על מונח זה בערכו), נימר (כ"ל).

55 ראה למשל דבריו על המונחים: אדהי תנא, דברי חכמים, והכא, מה ופליג, מיליהון דרבנין, מכפליה, נימר.

56 ראה למשל דיוניו המרוכזים והמקיפים במונחים: אית תניי תני, כיני מתניתא, תמן תנינן, וזאת בנוסף להערותיו של אפשטיין על מונחים אחרים בספר זה, כגון: ברא תנינן, הכין צורכא מתני, לצרדין, סלקת מתניתא.

57 על הירושלמי, עמ' 47-49.

58 כגון המונחים: אדהי תנא, אינון אמרין כן, אית אנן אמרין, ואת שמע מינה, בנתיים, דברי חכמים, דעוון דעוון,

בדייקנותם ובעמקותם. בהקשר זה ראוי לציין גם את שימושו של הר"ש ליברמן בשיקולים טרמינולוגיים (בין היתר) להוכיח שמסכת נזיקין בירושלמי נובעת מעריכה אחרת של התלמוד, השונה מזו של שאר הירושלמי.⁵⁹

עוד ראוי להזכיר את מחקריהם של גדולי חוקרי הירושלמי במאה הנוכחית (שפרטומיהם הראשונים אמנם הופיעו כבר במאה הקודמת), פרופ' יעקב זוסמן ופרופ' משה עסיס.⁶⁰ פרופ' זוסמן לא הקדיש דיונים פרשניים ללשונות אלה, אולם הרבה לעסוק בהם מכיוונים אחרים.⁶¹ פרופ' עסיס הקדיש דיונים מונוגרפיים חשובים לארבעה מונחי הירושלמי,⁶² וכן דן במונחים רבים נוספים אגב עיסוקו בסוגיות שונות בתלמוד זה.⁶³

נוסף על חיבורי המחקר שנסקרו לעיל, יש לציין מספר עבודות סיכום העוסקות במונחי הירושלמי; וכמובן, לא כל הדיונים במונחי תלמוד זה זכו להתייחסות בעבודות הסיכום הללו.⁶⁴ רבים מסיכומים אלה מבוססים במידה רבה על דברי פרנקל על המונחים. כך למשל סוכם דברי פרנקל על ידי שפ"ן הסופר, ברשימה המסופחת למבוא לירושלמי שחיבר תחת השם 'חומת

הא אמירה, והיכי, טעמא דר' פלוני, כהדא דר' פלוני, כיני מתניתא, כן אנו אומרים, כתי פשיטא לך, לית כאן, לית ליה קיום, לצדדין, מה ופליג, מהו, מכפליה, מן קושיי, מפיק לישנא, סלקת מתניתא, וקסמא בידיה, שמועתא כן, תמן את אמר [...]. והכא את אמר, תמן תנינן, תני ר' פלוני דר' פלוני.
ראה ליברמן, תלמודה של קיסרין, עמ' 7-9.

גם כותב שורות אלו דן במונחי הירושלמי במקומות שונים (החל ממוסקוביץ, מינחו), וחלק מדיונים אלה נמצאים בחיבורים שעיקר ענינם אינו התלמוד הירושלמי. ראה למשל ערכים: או נימר, אוף [...]. כן, אוף ר' פלוני מודה, אין כיני, ואמור אף [...]. כן, את אמר, אתיאי, אתפלגון, בעי, דר' פלוני היא, דתני, והא תני, הדא דתימר, הוי, התיב, טעמא דר' פלוני, ייבא, כאן [...]. כאן, כדעתיה, כיני מתניתא, כל גרמה אמרה, לא אמר אלא, לא בדא, לא על הדא אתאמרת, ולא מתניתא היא, לית הדא פליגא, לית כאן, מה את עבד לה, מה נפק מביניהון, מה פליגין, מיי כדון, מקשי, סבר מימר, עד כדון, וקשיא, שאל, שנייא היא, תמן [...]. ברם הכא, תני, ותני כן, תפלוגתא, תפתר. כמו כן הקדיש כותב שורות אלה דיונים מונוגרפיים למספר מונחים: אמרו דבר אחד, אתא ר' פלוני, ויידא אמרה דא, לישן מתניתא, עשו אותו.

בין דיוניו של פרופ' זוסמן במונחי הירושלמי יש לציין במיוחד את דבריו על ה'בבליזציה' של מונחי הירושלמי ועל עיבור צורתם בדרכים שונות בעדי נוסח מסוימים של ירושלמי שקלים (כגון זוסמן, שקלים, עמ' 31-32, הערה 99), בספר הירושלמי (כגון זוסמן, כתביד אשכנזי, עמ' 48, הערה 89) ובכ"ל (כגון זוסמן, מבוא, עמ' כה-כו, כט, לד, ובהערות לכל המקומות הנ"ל); על ייחודו של המינוח במסכת נזיקין בירושלמי (זוסמן, נזיקין, עמ' 60-61 ובהערות שם); על מונחי הירושלמי כאינדקציה לאופיה האורלי של ספרות חז"ל (ראה בעיקר זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 259-264); וכן את דיוניו על משמעותם של מונחי מסירה מסוימים (בעיקר 'אית תניי' ודומיו) לאור מסקנותיו העקרוניות על דרך מסירתה של ספרות חז"ל באופן כללי (עיי' להלן בערך 'אית תניי', במדור 'ספרות').

ראה עסיס, לית דא פשיטא, לית היא מקשייא, לית היא פליגא, לפירושו של מונח מוקשה.
כגון: אוף אנן תנינן, אוף ר' פלוני מודה, אית דאמרין, אמרין, אפילו תימר, ואת שמע מינה, ודכוותה, הוי, ב[...] היא מתניתא, ייבא, כך אנו אומרים, לא בדא, ולא כן אלפן רבי, לא כן סברנן מימר, ולא כן תני, לית הדא אמרה, לית שמע מינה כלום, מאן תנא, מה טעמא, מה נפק מביניהון, מיי כדון, מתניתא דלא כר' פלוני, מתניתא פליגא, וסברנן מימר, קיימה, קשייתה, שאל, תמן [...]. ברם הכא, תמן אמרין, תמן את אמר [...]. תני, תניי תמן, תפתר.

נוסף על הספרות הרשומה הלהן בפנים, יש לציין את ה'ערוך למסכת שקלים תיבות ולשונות הירושלמי [ו]פותרונם' שבחיבורו של רש"ז טייסיק, מלאכת שלמה, מינכן תרל"ו. חלק מן ה'תיבות ולשונות' כאן הם מונחים, אך טיפולו של המחבר במונחים אלה מצטמצם ברגיל לתרגומם מארמית לעברית או להצגת מונחים נרדפים מן הבבלי.

ירושלים', שנדפס בהוצאות הסטנדרטיות של הירושלמי (ברשימה גם מספר הוספות ממקורות אחרים, רובן מן הרשימה שבפתיחה לירושלמי של הרש"ס, ומיעוט קטן משפ"ן הסופר עצמו). גם רא"מ לונץ הביא סיכום של דברי פרנקל עם מספר שינויים (בעיקר הוספות מפתיחת הרש"ס) בהקדמה להוצאת הירושלמי שלו. דברי פרנקל סוכמו גם בפרק על מונחי הירושלמי בספרו של מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד⁶⁵, אלא שכאן נוסף חומר רב מכתבי גינצבורג, אפשטיין וליברמן, ופה ושם גם מן המחבר עצמו. עם זאת, סיכום החומר שבספר זה עדיין אינו ממצה את כל החידושים שבכתבי החוקרים הנ"ל, ולפעמים השאיר מלמד את שיבושי קודמיו על מכונם.⁶⁶ מונחי הירושלמי נדונו גם בחלק מן המבואות הפופולריים לספרות התלמודית,⁶⁷ אולם מונחים אלה לא זכו שם לאותו טיפול נרחב שזכו לו מונחי הבבלי בחיבורים הנזכרים. קיצורו של דבר, ספרות הסיכום המודרנית, בדומה לספרות הכללים הקלסית שלפניה, הזניחה במידה רבה את העיסוק במונחי הירושלמי, מאחר שתשומת לבם של מחבריה נתונה הייתה בעיקר למונחי הבבלי.

כאן המקום להעיר על חיבור שאינו עוסק במישרין בפרשנות מונחי הירושלמי, אולם רבה חשיבותו לחקר טרמינולוגיה זו, הלוא הוא הקונקורדנציה לירושלמי של משה קוסובסקי ז"ל. בערכי המונחים שבספר זה מציין המחבר את הוראתו המילולית של כל ביטוי ולעיתים גם את הוראתו הטרמינולוגית, ומראי מקומות להיקרויותיו של המונח.⁶⁸ מובן מאליו, שלמראי מקומות אלה חשיבות עליונה ללומד המבקש לבדוק את המונחים באופן שיטתי. נמצא, שחיבור זה משמש ככלי חשוב ביותר, אף אם לא תמיד מושלם, לאיתור החומר הרלוונטי לחקר הטרמינולוגיה של הירושלמי.

בחיתום סקירת תולדות המחקר הקשור למונחי הירושלמי, חשוב להדגיש שעל אף ההתייחסויות הרבות למונחי הירושלמי המצויות בספרות המחקר, וכן הדיונים, הפרטניים ברובם, המצויים אצל ראשונים ופרשני הירושלמי, ידיעותינו בקשר למונחים אלה הן עדיין מצומצמות וחלקיות ביותר. רוב דברי הפרשנים והחוקרים בקשר למונחים אלה מתייחסים רק להיבטים מסוימים שלהם, ולכן היבטים רבים וחשובים של מונחים אלה, ובראשם עצם הגדרתם הטרמינולוגית, לא זכו להתייחסות כלשהי מצד החוקרים והפרשנים. רוב דיוני חכמים אלה במונחים הם הערות ad hoc, שרבות מהן אינן מבוססות על בדיקה שיטתית של החומר על פי השיטה הפילולוגית המקובלת. נמצא, שעל אף ההתקדמות החשובה שחלה בחקר מונחי הירושלמי מאז החלו חכמים לעסוק בתחום זה, עדיין נכונים דברי זוסמן, כי 'כל פרשת הטרמינולוגיה המפותחת של התורה שבעל פה - ובייחוד זו של הספרות האמוראית [...] טעונה טיפול יסודי [...] מונחי בית המדרש, הארץ

65 'לשוננו המיוחד של הירושלמי', עמ' 605-625.

66 כגון המונחים: בדא (עמ' 606), הדא דאמר (!) [...] אבל (עמ' 607), כיי (עמ' 608).

67 ראה למשל גרינבוים, ביאורי לישנא קלילא; מ' עסיס, 'תלמוד ירושלמי', האנציקלופדיה העברית, לב, עמ' 899-900; הרב ע' שטיינזלץ, מדרוך לתלמוד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 94-134. במבוא לדיונו במונחים שבעמודים הנ"ל כותב הרב שטיינזלץ ש'הרשימה שלהלן כוללת את רוב מונחי הדיון והלימוד שישנם בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי', אולם יש מידה רבה של הפרזה בדברים אלה, מה גם שבמספר מקומות הטיפול במונחי הירושלמי רחוק מלהניח את הדעת; עיין שם למשל בערכים: הגע עצמך, היך עבידא, ויירא אמרה דא, לא צורכא דלא.

68 סקירה מפורטת על חיבור זה בכלל ועל דרך טיפולו במונחים בפרט חורגת מעניינו של ספר זה; ועוד, שטיפולו של המחבר במונחים משתנה מכרך לכרך.

ישראלי והבבלי [...] מצפים עדיין לבירור מקיף ושיטתי לגופם.⁶⁹ חיבור זה מבקש אפוא לצעוד צעד אחד לקראת בירור שכזה על אודות מונחי הירושלמי.

ג. מונחים נרדפים

רווחת הדעה, שלא ייתכן ששני ביטויים או תיבות יהיו נרדפים לגמרי, כלומר בעלי משמעות זהה לחלוטין בכל הקשר אפשרי.⁷⁰ ואם דברים אלו נכונים בשאר תחומי הלשון, קל וחומר בתחום הטרמינולוגיה הטכנית, שהרי מסתבר שעצם קיומה של מערכת מפותחת של מונחים טכניים יש בה כדי להביא לידי אבחנה ודיוק מוחלטים בשימושי המונחים, בבחינת 'מונח אחד - משמעות אחת'. מכאן מתבקשת לכאורה המסקנה, שבכל מקום שאנו מוצאים מונחים שנראים נרדפים, יש לחפש הברלים ביניהם (או להניח שהם נובעים ממוצא שונה - ישיבות שונות, חכמים שונים, וכדומה⁷¹), אם לא במשמעותם ממש, אזי לפחות בגוני המשמעות שלהם. מכאן אף נובע, שנודעת חשיבות רבה לחיפוש אחרי מונחים קרובים במשמעותם, שכן בירור ההברלים ביניהם עשוי לתרום לחידוד הגדרתו של כל מונח בפני עצמו, ואכן ניתנה תשומת לב רבה בחיבור זה לבריקת היחס בין מונחים שנראים נרדפים.

ובכן, מתברר שנרדפות אמיתית, ברורה ומוחלטת בין מונחים שונים, הבאה לידי ביטוי מצד משמעותם, תפקידם, סגנונם, וכל שאר מאפייניהם היא ככל הנראה תופעה נדירה למדי.⁷² אפילו כשקיימת קרבה גדולה מאוד בין מונחים שונים, כגון כשחלק מהוראותיהם נראה, על פי רוב קיימים הברלים ביניהם - למשל, למונח אחד יש הוראה שאינה קיימת אצל המונח האחר ולהפך. ובכל זאת, ייתכן שיש מונחים שאכן נרדפים ממש.⁷³ קיימים מונחים לא מעטים שלא ניתן למצוא הברלים ברורים ביניהם, ולכן אפשר שהם נרדפים, גם אם לא ניתן לקבוע זאת בוודאות.⁷⁴ במקרים כאלה הצבעתי על הקרבה בין המונחים, בלי לנסות להכריע בנוגע לטיבה המדויק.

69 זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 259-260, הערה 6.

70 סיכום דעות חוקרי הסמנטיקה בנוגע לנרדפות ודיון בהן ראה אצל צרפתי, סמנטיקה עברית, עמ' 69-83, במיוחד מעמ' 74 ואילך.

71 כגון מסכת נזיקין לעומת שאר הירושלמי, שהרי מסכת זו נובעת מעריכה אחרת משל שאר התלמוד (ראה לאחורונה זוסמן, נזיקין, ושם הפניות לספרות קודמת). אלא שבפועל קשה ביותר למצוא הוכחות של ממש לכך שמונחי ירושלמי שנראים נרדפים אכן נובעים מחכמים שונים או מעריכות שונות של התלמוד (פרט כאמור למונחים המצויים במסכת נזיקין שנראים נרדפים למונחים המצויים בשאר הירושלמי).

72 יושם לב, שאזכורים של 'נרדפות' להלן בחיבור זה מכוונים לנרדפות מוחלטת מן הסוג המתואר כאן.

73 ואמנם חוקרי הסמנטיקה הצביעו על תופעות כאלו בטרמינולוגיה הטכנית בתחומים אחרים; ראה במיוחד S. Ullmann, *Semantics*, Oxford 1962, pp. 141-142 ובספרות הרשומה שם. לאפשרות של נרדפות (או לפחות קרבה טרמינולוגית גדולה מאוד) אצל מונחי הבבלי, ראה דבריו החשובים של זוסמן, זרעים וטהרות, עמ' 86, הערה 42.

74 כגון (מונחים שמתחלפים בעדי נוסח שונים של הירושלמי - ראה להלן פרק ד - צוינו בכוכבית): * אמרו דבר אחד / אתיא דר' פלוני כר' אלמוני; ייבא / נשמעינה מן הדא; * כמה דתימר תמן [...] ודכוותה / כמה דתימר דתמן [...] אמור אוף הכא, מחלפא שיטתיה דר' פלוני / תרתין מילין אמר ר' פלוני ולית אינון פליגין דהא על דהא. - אני מוציא מכלל הדיון כאן מונחים בארמית שמתרגמים ביטויים אחרים בעברית, כגון: אין כתיב כאן / לית כתיב כאן, אין לך אלא [...] / לית לך אלא [...], * אם את אומר / אין תימר, * השיב / התיב; * מחלפת

נוסף על מונחים שהם נרדפים ממש או שנראים כאלה, קיימים מונחים שקרובים מאוד מצד משמעותם, או שחלק מהוראותיהם חופפות, ומונחים כאלה מרובים.⁷⁵ כחלק ממקרים אלה מדובר בצורות שהאחת נראית כקיצור של חברתה⁷⁶ (ובכלל זה צורות שאחת מהן פותחת במילת שלילה, 'לא' או 'לית', ומתפרשת אפוא בתמיהה, בעוד שהשנייה אינה מכילה מילה שכזו ומתפרשת בניחותא⁷⁷), וכן בצורות הקרובות מבחינה מורפולוגית.⁷⁸ מצויים גם מונחים שנראים קרובים מאוד במשמעותם, אף על פי שאין קרבה משמעותית ביניהן מבחינה חיצונית-צורנית.⁷⁹ במספר מקומות מונחים נרדפים או קרובים מתחלפים בין עדי נוסח שונים של הירושלמי או בין הירושלמי למקבילות שמחוץ לתלמוד,⁸⁰ אולם חשוב לציין שמונחים מתחלפים אינם תמיד נרדפים, כשם שלא כל המונחים הנרדפים או הקרובים מאוד במשמעותם מתחלפים.⁸¹

ד. חילופי מונחים

חכמים רבים מתקופת הגאונים ועד לחוקרי זמננו העירו על קיומם של 'חילופי לשונות', והיינו נוסחים קרובים או נרדפים מצד תוכנם (לפחות בהקשר הנתון), אך שונים מצד ניסוחם, בעיקר בתלמוד הבבלי.⁸² חלק מחילופי לשונות אלה הם חילופי מונחים, שבהם מונח אחד מופיע בעד

שיטתו של ר' פלוני / מחלפא שיטתיה דר' פלוני. (לקיומה של תופעה דומה בטרמינולוגיה טכנית מתחומים אחרים – ביטויים נרדפים שמוצאם בשפות שונות – ראה אולמן, לעיל הערה 73.) זאת, מפני שבמקרים כאלה ייתכן שיש להתייחס לשני הביטויים, הארמי והעברי, כצורות חלופיות של אותו מונח ולא כמונחים נפרדים, ואכן כך התייחסנו ללשונות אלה בדרך כלל בערכיהם להלן.

75 כגון: *בעי / מקשי / שאל; *הרא אמרה / הוי, *הרא דתימר / מתניתא ב; *יילף לה / שמע לה; *ועוד מן הרא / ותני כן, פתר לה / תפתר; ואמנם דוגמאות לתופעה זו מצויות ברוב הערכים שבספר זה.

76 כגון: או ייבא / ייבא; אימר תפתר (כמסכת נזיקין) / תפתר; *אתייה דר' פלוני כר' אלמוני / ר' פלוני כר' אלמוני; *אתייה כמאן דאמר / כמאן דאמר; *והא מתניתא פליגא / מתניתא פליגא; *ייבא כהרא (או: כיי דאמר ר' פלוני) / כהרא (או: כיי דאמר ר' פלוני); ייבא כתפלוגתא / תפלוגתא; כהרא דתני / דתני; *כיי דתנינן תמן / דתנינן תמן; לישן מתניתא אמרה כן / מתניתא אמרה כן; *מה טעמא דר' פלוני / טעמא דר' פלוני; תפתר כמאן דאמר / כמאן דאמר. עוד ראוי להעיר על צורות שהאחת היא קיצורה של חברתה, אלא שספק אם אכן יש לראותן כמונחים נפרדים, או שמה רק כווריאנטים קלים של אותו מונח (ואמנם כך התייחסנו לצורות אלו בערכים עצמם), כגון: דברי הכל היא / דברי הכל היא הכא; כמה דתימר / כמה דתימר תמן; מה מקיים ר' פלוני / מה מקיים ר' פלוני טעמא דר' אלמוני; שנייה היא / שנייה היא הכא (או: תמן); תמן [...] הכא / תמן [...] ברם הכא.

77 כגון: הרא אמרה / לית הרא אמרה, הרא דר' פלוני תתובא / לית הרא דר' פלוני תתובא, הרא פליגא / לית הרא פליגא, *יאות הוה מקשי / לא יאות הוה מקשי, מילתיה אמרה / לית מילתיה אמרה, *מסתברא / לא מסתברא. יושם לב גם לקרבה בין 'מתניתא אמרה כן' (כשמונח זה מתפרש בתמיהה) ל'מתניתא לא אמרה כן'.

78 כגון: *אוף הכא / והכא, *אילו [...] יאות / אילו [...] ניחא, *אתא מימר לך / לא אתא אלא מימר לך, ב[...] היא מתניתא / מתניתא ב[...], *הכא את אמר [...] והכא את אמר / תמן את אמר [...] והכא את אמר, *התיב / מתיב, כאן [...] כאן / תמן [...] הכא, *מן הרא / מן הכא.

79 ראה לעיל הערה 75.

80 ראה על כך בהרחבה בפרק הבא.

81 ראה המונחים שצוינו בהערות הקודמות שלא סומנו בכוכבית.

82 תופעה זו נידונה לאחרונה בהרחבה בספרות המחקר. לסקירות מקיפות של החומר העיקרי (מלוות בדיונים

נוסח אחד ומונח אחר (ולפעמים גם לשון שאינו מונח) בעד נוסח אחר. ואכן, חילופי מונחים כאלה מצויים גם בירושלמי.⁸³ במקרים רבים המונחים המתחלפים קרובים מאוד מצד משמעותם, אבל לא תמיד.⁸⁴ חילופי מונחים כאלה מצויים בין כ"ל (שלצורך הדיון כאן התייחסנו אליו כ'נוסח יסוד' של התלמוד) לכל שאר עדי הנוסח המצויים בידינו – גליונות כ"ל,⁸⁵ כ"י רומי,⁸⁶ כ"י אסקוריאל,⁸⁷ קטעי הגניזה,⁸⁸ מובאות מן הירושלמי שבראשונים,⁸⁹ ואף בין סוגיות מקבילות בתוך הירושלמי.⁹⁰ כמו כן, חילופי מונחים מזדמנים בין הירושלמי לבין מקבילותיו שבמדרשי האגדה הארץ ישראליים.⁹¹ זאת ועוד, קיימים בכ"ל (ולעתים גם בעדי נוסח אחרים של התלמוד) צירופים של מונחים שונים מסוגים שונים (קונפליציות ו'לישני אחריני'), שבהם נצטרפו יחדיו, זה לצד זה או זה בקרבת מקום לזה, מונחים מתחלפים בתוך אותו עד נוסח.⁹²

רבים מחילופי המונחים הללו הם טריוויאליים: מדובר בחילופים בין מונחים להצעת פסוקים (למשל: דכתיב, מה טעמא, שנאמר), או בין מונחים קרובים מבחינה צורנית-חיצונית. ייתכן שמקורם של חילופים אלה במעשי סופרים ומעתיקים, שהחליפו מבלי משים בין המונחים השונים. לחלופין, אפשר שחילופים אלה נובעים מהרצאת התלמוד בעל פה על ידי 'גרסנים' קדומים, שלא תמיד הקפידו על מסירה מילולית מדויקת של הסוגיה.⁹³ ואמנם אין תימה שחילופי מונחים רבים בירושלמי הם קלים וטריוויאליים, שהרי רוב עדי הנוסח של הירושלמי המצויים בידינו קרובים מאוד מבחינה טקסטואלית,⁹⁴ ולא צפוי שעדים אלה יתפלגו בצורה משמעותית בנוגע למונחים (או לשאר מרכיבי הטקסט).

-
- בחלק מן התופעות שנידונו) ראה במיוחד א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 1-36; י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 237-303; ואפשר כמובן להוסיף.
- 83 ראה בעיקר מוסקוביץ, מינוח, עמ' 62-92; הנ"ל, סוגיות מקבילות; הנ"ל, לישני אחריני; הנ"ל, כפלי גרסה; וסקירת המחקר הקודם שבכל החיבורים הנ"ל.
- 84 כגון החילופים בין די מתניא / מן הרא, הוי אומר / קיימתי, ניחא/אתיא, פתר קרייא / פתר מתניתא, תמן אמרין / תני, ותני כן / תני.
- 85 ראה מוסקוביץ, מינוח, עמ' 71-72.
- 86 ראה שם, עמ' 72-73.
- 87 ראה שם, עמ' 73-75.
- 88 ראה שם, עמ' 76-79.
- 89 ראה למשל שם, עמ' 79-82.
- 90 ראה שם, עמ' 82-92; הנ"ל, סוגיות מקבילות, עמ' 528-529.
- 91 ראה למשל מוסקוביץ, מינוח, עמ' 101-106 (עוסק בחילופים בין הירושלמי שלנו לבראשית רבה), ואפשר להוסיף על חילופים אלו כהנה וכנה (ראה למשל ערך 'הרא היא דאמר ר' פלוני', הערה 180; 'זיידא אמרה דא', הערה 25; 'מתניתא אמרה כן', הערה 594).
- 92 ראה באופן כללי מוסקוביץ, לישני אחריני; הנ"ל, כפלי גרסה (חלק ניכר מן החילופים שנידונו במאמרים אלה הם חילופי מונחים).
- 93 הם השווה להלן ליד הערה 96.
- 94 ראה למשל זוסמן, ברייתא דתחומין, עמ' 219; עסיס, קטע של ירושלמי סנהדרין, עמ' 38; זוסמן, שקלים, עמ' 66, הערה 167; זוסמן, נזיקין, עמ' 126; מוסקוביץ, לישני אחריני בירושלמי, עמ' 65.

עם זאת, מצויים חילופים לא מעטים בין מונחים שקשה להסבירם כטעויות סופרים, אשגרות וכדומה.⁹⁵ במקרים כאלה, שינויי הנוסח מצומצמים ברגיל למונחים המתחלפים, שהם נרדפים מצד תוכנם (לפחות בהקשר שבו הם נתונים) אך שונים מצד ניסוחם, ואילו נוסחו של שאר הסוגיה הוא זהה בשאר עדי הנוסח הנידונים (פרט לשינויי כתיב חסרי משמעות וכדומה). את התהוותם של שינויי נוסח אלה אפשר להסביר בשתי דרכים עיקריות.⁹⁶ אפשר שחילופי מונחים כאלה נתהו בתקופה מאוחרת, אחרי שהתלמוד נחתם ונוסחו התגבש, מפני שגרסנים ששלטו היטב בלשון הירושלמי ובסגנונו, ששנו את התלמוד מן הסתם בעל פה, סטו מבלי משים⁹⁷ מן הנוסח 'המקובל' והרשמי, והשיגרו אל תוכו סגנון מתאים אך שונה, שהוא לפיכך משני. לחלופין, אפשר שהגרסנים מסרו את תוכן הסוגיות הרלוונטיות בצורה חופשית מלכתחילה, אלא שרק שרידים קטנים וחלקיים של הנוסחים שמסרו הגיעו לידינו, ולכן שינויי הנוסח שנשתמרו אצלנו, ובכללם חילופי המונחים, הם ברגיל נקודתיים ומצומצמים בהיקפם.

סוג נוסף של חילופי מונחים בא לידי ביטוי כמה שניתן לכוונת 'גיוון המינוח'.⁹⁸ במקרים כאלה, שני שלבים שונים של המשא ומתן התלמודי הנמצאים בקרבת מקום והדומים מצד תפקידם בסוגיה מנוסחים בדרכים שונות, וכל אחד מהם משתמש במונח אחר.⁹⁹ כאן, בניגוד לסוגי החילופים שנידונו לעיל, לא מדובר בגרסאות חלופיות לאותו קטע ממש. לכן אפשר שהגיוון הסגנוני נובע מהבדל בין משמעותם או תפקידם של המונחים הנידונים, ולפי זה אין הכרח להניח שמשמעותם של הביטויים המתחלפים זהה; ואדרבה, דווקא החילוף בין המונחים עשוי להצביע על הבדלים ביניהם¹⁰⁰ (אולי הבדלים דקים). אלא שגם אם המונחים המתחלפים במקרים אלו אינם נרדפים ממש, חילופים כאלה עשויים להצביע על קרבה משמעותית בין המונחים השונים. ועוד, שבחלק לא מבוטל מן הדוגמאות של גיוון המינוח, החילוף הנידון מזדמן גם במקומות אחרים בירושלמי כחילוף 'רגיל' בין עדי נוסח שונים של התלמוד.

קיים גם סוג נוסף, שונה לכאורה, של חילופי מונחים בירושלמי, שיכונה להלן 'עיבוד

95 כגון: אתיא/ניחא, דא צריכא לדא / הדא ילפה מן ההיא, הוי אומר / קיימתי, ועוד מן הדא / ותני כן, ר' פלוני סבר מימר / על דעתיה דר' פלוני.

96 ראה מוסקוביץ, סוגיות מקבילות, עמ' 540-541, ובספרות שצוינה שם.

97 באופן תאורטי אפשר לטעון שלא מדובר בסטיות מבלי משים, אלא - לפחות לעתים - בתיקונים מכוונים, שנועדו לפשט את סגנון הירושלמי על ידי המרת צורה בעייתית או בלתי מוכרת בצורה אחרת שהייתה מוכרת יותר, על דרך ההסבר שהציע ש"י פרידמן לחילופי גרסה רבים בבבלי (ראה מאמרו 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא ז [תשנ"א], עמ' 67-102, במיוחד עמ' 73-77, 90-92). ברם נראה שהסבר זה אינו הולם את רוב חילופי המונחים בירושלמי.

98 ראה בעיקר מוסקוביץ, אמרו דבר אחד, עמ' 133-134. כמובן, תופעה זו אינה מיוחדת לירושלמי או למונחיו (ראה למשל מוסקוביץ, סברה תלמודית, מפתח, עמ' 402, ערך stylistic variegation), ואין כאן מקומו להאריך.

99 כגון גיטין ה, א (מו ע"ג), 1072 ש' 2 ('תיפטר'), לעומת שם ש' 4 ('אלא כן אנן קיימין'); קידושין ב, א (סב ע"ב), 1161 ש' 35 ('מתניתא פליגא') לעומת שם ש' 37, 38 ('והא תנינן'); ע"ז ב, ד (מא ע"ב), 1388 ש' 50 ('מקשי') לעומת שם, עמ' 1389 ש' 1 ('שאל').

100 ראה למשל ערך 'הן דתימר', הערה 448; ערך 'נימר', הערה 35; ערך 'נשמעניה מן הדא', הערה 104.

המינוח¹⁰¹. במקרים כאלה, מונחי ירושלמי מובהקים כאים במובאות ממקורות תנאיים¹⁰² או בסיפורים על התנאים המצויים בתלמוד¹⁰³ אף על פי שמונחים כאלה אינם מזדמנים במקורות התנאיים המצויים בידינו. אפשר שתופעה זו נובעת מאותם הגורמים שהביאו לחילופי מונחים מן הסוגים האחרים שנידונו לעיל. לחלופין, אפשר ש'תנאים' ששנו ברייתות לפני האמוראים שינו אותן תוך כדי לימוד. כן אפשר, ש'עיבוד המינוח' קשור בנטיית הירושלמי במקומות מסוימים להציע ברייתות בפרפרזה¹⁰⁴, ואולי לפנינו פן של תופעה רחבה יותר – עיבוד לשוני וסגנוני

101 על תופעה זו בירושלמי ראה כבר אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 441: 'הטרמינולוגיה המאוחרת הזאת (יכני מתניא' – ל"מ) הושמה בירוש', כרגיל בדברים כאלו (וההדגשה שלי) [...] אף בפי אמוראים ראשונים, ואפילו בפי רבי' (וההדגשה במקור) (וראה גם את רמזותו המעניינת של דה-פריס, 'בעית היחס בין התוספתא ובין התלמודים', מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 158, הערה 14). גם כותב שורות אלו העיר על כך במקומות שונים; ראה לאחרונה קצוף, היחס, עמ' 28 והערה 7 ובנסמן שם.

102 כגון ברכות ג, א (ו ע"א), 25 ש' 7-8: 'אחרים שבירכו אינו עונה אחריהן אמן. הדי דתימ' בחול, אבל בשבת מיסב ואוכל [...] אמ' רבן שמעון בן גמליאל [...] (ואמנם המקבילה במו"ק ג, ה (פב ע"ב), 814 ש' 47 גורסת 'במה דבר' אמור' במקום 'הדי דתימ' (שבברכות). שביעית ו, ג (לו ע"ד), 200 ש' 11: 'מתני' פליגא על ר' לא ועל ר' אימי, דתני [...] כל דבר שאין לו מתירין [...] נתנו להן חכמ' שיעור [...] ושאינו כמינו בנותן טעם. התיבון (במקבילות בתוספתא, תרומות ה, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 135) ובבבלי, נדרים נח ע"א: 'אמרו לר' – הרי שביעית הרי אין לה מתירין [...] כתובות ד, א (כח ע"ב), 972 ש' 45-47: 'תני ר' שמעון בן יוחי, ונתן לנערה, ונתן לאבי הנערה. הא כיצד? עמדה ברין עד שלא מת אביה, אשכחת אמר ונתן לאבי הנערה [...] משבגרה, אשכחת אמר ונתן לעצמה; סנהדרין ז, ד (כד ע"ב), 1297 ש' 37: 'חנק לית משכח. אמרת [...] ואילו במקבילות במכילתא דעריות (= 'ספרא' קדושים פרק ט, יא (מהדורת וייס, צב ע"א)): 'מות יומת – בחנק. אתה אומר בחנק, או אינו אלא כאחת מכל מיתות שבתורה? אמרת'.

103 כמובן, במקרים כאלה, בניגוד לאלו שנידונו בהערה הקודמת, ברור מסגנון הדברים ולשונם (ברגיל, ארמית) שלא מדובר במקורות תנאיים, אלא בעיבודים מסוגים שונים, אולם אני מעיר על התופעה כאן למען השלמות. ראה למשל ברכות ב, ט (ה ע"ד), 23 ש' 41-47: 'אמ' רבן גמליאל לר' יהושע [...] אמ' ליה, ולא כן תני, כל דבר שהוא שלשבח לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה [...] אמ' ליה, והא תני, כל דבר שלצער כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה' (וראה גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' 410, שביקש להגיה כאן נגד כל עדי הנוסח, מפני שלא היה מוכן לקבל את האפשרות שתנא ישתמש במינוח אמוראי); חגיגה ב, א (עז ע"ב), 785 ש' 5-18: 'אמ' ליה (אלישע בן אבויה לר' מאיר), ואין חזרין מתקבלין? אמ' ליה, ולא כן כת', 'תשב אנוש עד דכא' – עד דיכרכה שלנפש! [...] אמ' לון (ר' מאיר), ולא כן תנינן, "מצילין תיק הספר עם הספר"!' כתובות ג, י (כח ע"א), 972 ש' 19-21: 'מעשה ברבן גמליאל שהפיל שן טבי עבדו. אתה גבי [!] ר' יהושע [...] אמ' ליה, ומה בידך, ואין [קנסות] אלא בבית דין ובעדים'. – כאן ובגוף הטקסט דתני ב'עיבוד המינוח' הבא לידי ביטוי אצל מינוח תנאי, אולם קיימת תופעה דומה אצל מינוח אמוראי, כאשר מינוח ירושלמי הושם בפי אמוראי בכל המצוטטים בירושלמי (ראה למשל אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ריש עמ' 289; הלבני, מדרש, משנה וגמרא, עמ' 96; וראה גם הנרמזו להלן הערה 105). ברם מכיוון שתופעה זו אינה עניין לחילופי מונחים כנידון בפנים, לא הרחבתי עליה את הדיבור כאן.

104 ראה למשל היגר, אוצר הברייתות, ז, עמ' 300; אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, עמ' 137 והערה 2 (=הנ"ל, מבוא לתלמודים, עמ' 72); אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 254 (ושלא כדברי הר"ש ליברמן במספר מקומות; עיין למשל תוספתא כפשוטה, א, עמ' 90, לש' 53; שם, עמ' 283, לש' 10-11; שם, ד, עמ' 832, לש' 74; וראה קצוף, היחס, עמ' 28-27 [=יחס הברייתות, עמ' ט-י], והשווה שם, עמ' 197), והשווה כבר פרנקל, מבוא הירושלמי, כד ע"ב.

של החומר התלמודי על ידי מוסריו (לדורותיהם) באופן כללי.¹⁰⁵ על כל פנים, יהא הסברה של תופעה זו אשר יהא, חשוב לזכור שחילופי מינוח בתלמוד אינם מצומצמים למקורות אמוראיים המצוטטים בו, ואף עיבוד המינוח מן הסוג המתואר כאן יכול לתרום להבנתנו של המונחים הרלוונטיים.

ה. מונחים חסרים ונשמטים

על אף חשיבותם של מונחי הירושלמי בדיאלקטיקה התלמודית, קיימים מספר מונחים שרגילים להישמט או להיחסר מן התלמוד במקומות שונים.¹⁰⁶ כוונתי למונחים משני סוגים עיקריים: (1) מונחים שחסרים בחלק מעדי הנוסח לסוגיה מסוימת,¹⁰⁷ ובכלל זה ממקבילות פנים ירושלמיות; מונחים כאלה אפשר לכנותם 'מונחים נשמטים'; (2) מונחים שחסרים מכל עדי הנוסח במקומות שצפוי שיופיעו; מונחים כאלה ראוי לכנותם 'מונחים חסרים'.¹⁰⁸ רוב המונחים משני הסוגים הם לשונות הצעה.¹⁰⁹

אפשר להסביר את היעדרם של המונחים הנשמטים והחסרים בדרכים שונות. ייתכן שמונחים אלה לא היו חלק אינטגרלי מן התלמוד מלכתחילה, אלא ניתוספו על ידי חלק מן הסופרים או המעתיקים. לחלופין, אפשר שמונחים אלה באו בנוסח המקורי של התלמוד (בהנחה שאכן היה נוסח כזה), אך נשמטו על ידי סופרים ומעתיקים אחרים, מתוך רשלנות בהעתקה. קיימת גם אפשרות ביניים, שמונחים אלה הופיעו בענף מסוים של מסורת הנוסח, אבל לא בענף אחר. לפי אפשרות זו, לפנינו מעין סוג של חילופי מונחים, שנוצר על רקע דומה לזה של חילופי המונחים שנידונו בפרק הקודם: חלק מן הלומדים או ה'גרסנים' שנו את הסוגיה עם המונחים הנשמטים, בעוד שגרסנים אחרים שנו את הסוגיה בלעדיהם. לפי שעה, אין בידינו להכריע בין האפשרויות השונות, אך עצם קיומה של התופעה חשוב, הן מפני שהיא מלמדת על נזילותה (באופן יחסי) של מסורת נוסח הירושלמי, והן מפני שהיא מראה שאפשר לוותר על המונחים במקרים רבים מבלי לפגוע במרקם הסוגיה וביכולתנו כלומדים להבין אותה.

105 וראה בהקשר זה את דבריו המעניינים של מ' שלזינגר על נטיית הירושלמי למסור מימרות של חכמי בבל בארמית גלילית: M. Schlesinger, 'Das aramäische Verbum im jerusalemische Talmud', *MWJ* 16 (1889), p. 160, אף על פי שלא דן בתופעה באופן שיטתי.

106 כמובן, השמטות מקריות של תיבות ופרזות (ובכלל זה מונחים) מצויות על כל צעד ושעל בירושלמי, אבל פשיטא שאלו אינן עניין לנושא הנידון כאן.

107 דוגמאות למונחים כאלה הן רוב המונחים להצעת פסוקי המקרא (כגון: דכתיב, הדא היא דכתיב, מה טעמא, שנאמר), אך גם מונחים אחרים, כגון: אמרין, איתפלגון, דלמא, הדא דתימר, כהדא, מה עבר לה, מהו, מיי כדון, נימר.

108 ושמא רצוי לכנותם מונחים אופציונליים. כדוגמאות למונחים כאלה אפשר לציין: הדא אמרה / הוי בסוף היסק (ראה כבר לויאס, דקרוק הארמית הגלילית, עמ' 208); התיבון (שמופיע לפעמים לפני מונחי הקושיה 'הגע עצמך', 'הרי', 'והא תני/ן'); 'לא צורכא דלא' אחרי 'פשיטא'; מהו (ראה למשל פרנקל, מבוא הירושלמי, יז ע"ב); וכנראה גם 'לית שמע מינה כלום' (אחרי 'תפתר'; ואמנם, במקום אחד מונח זה נשמט לפנינו; ראה סנהדרין ב, א [כ ע"א], 1275 ש' 23, בלי המונח, לעומת המקבילות, שבהן המונח מופיע).

109 ראה לעיל הערה 107.

ו. מונחים פוליסימיים

מבחינה אפריורית, סביר להניח שלכל מונח יהיה רק מובן אחד.¹¹⁰ ברם בפועל מצאנו חריגים לא מעטים, שבהם למונח מסוים יש יותר ממשמעות אחת, וכבר הצביעו חוקרי הסמנטיקה על תופעות דומות בדיסציפלינות אחרות.¹¹¹ ואכן, מונחים פוליסימיים - 'לשונות שווים שפירושים חלוק', כביטוי הקדמונים¹¹² - מצויים גם בספרות התלמודית, וכבר העירו על כך הראשונים.¹¹³ גם פרשני הירושלמי ציינו מספר מונחים שיש להם יותר ממשמעות אחת,¹¹⁴ אף על פי שלא דנו בתופעה באופן שיטתי, ואפשר להוסיף על דוגמותיהם כהנה וכהנה.¹¹⁵ מונחים כאלה בירושלמי נחלקים לשלושה סוגים עיקריים: (1) מונחים שיכולים להתפרש בתמיהה או בניהותא;¹¹⁶ (2) לשונות הצעה שמציעים סוגי מקורות שונים;¹¹⁷ (3) מונחים שההבדלים בין שימושיהם השונים

110 'השווה דברי אופיין: Regardless of their origin or method of construction, all terms aim at one common quality: a rigidly fixed obligatory range of meaning. And this is precisely the significance of the expression "term". As *terminus*, it denotes the end in a line of changes and developments from which it is now safely - if forcibly - removed' (K. Opitz, 'On dictionaries for special registers', R. R. K. Hartmann [ed.], *Lexicography: Principles and Practice*, London and New York 1983, p. 60). 'השווה י' שפיגל, 'הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ו, עמ' 74.

111 'השווה דברי קולה: Les systèmes des termes scientifiques et technologiques présentent en général [emphasis added] des définitions conceptuelles assez rigoureuses et des relations bien établies, par comparaison avec le reste du lexique - ce qui permet souvent d'en donner la structuration assez fine. Cette constatation est relative, car on trouve dans les terminologies des sciences humaines de nombreuses contradictions et incohérences, souvent dues à la multiplication des terminologies personnelles ou d'écoles' (S. Collet, 'Terminologie', G. Mounin [ed.], *Dictionnaire de la Linguistique*, Paris 1974, p. 323). 'השווה L. Zgusta, *Manual of Lexicography*, Paris and the Hague 1971, p. 61. שפיגל, שם.

112 אולם למיטב ידיעתי אין הראשונים משתמשים בביטוי זה בקשר למונחי משא ומתן תלמודי שהם פוליסימיים.

113 ראה למשל החומר המובא אצל י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, פרק ז, 'דרכי פירוש מונחי התלמוד', עמ' 163-201 (וראה לאחרונה ח' סולוביצ'יק, 'יינים', תל אביב תשס"ג, עמ' 131-132, ובהערות שם); רוב המונחים שנידונו בפרק הנזכר הם פוליסימיים.

114 כגון 'בעי' במובן 'שאל/הקשה' לצד 'אמר'; 'הוון בעיי מימר' כדי להציע 'הווא אמינות' ומסקנות; 'מתניתא אמרה כן' ו'ותני כן' בניהותא ובתמיהה; 'טעמא דר' פלוני' במובנים 'הטעם של ר' פלוני' (הוא) ו'אליבא דר' פלוני'; עיין ערכיהם של כל המונחים הללו.

115 כגון: אוף [...] כן, הגע עצמן, היך עבידא, ויידא אמרה דא, כמה דתימר, לא צורכא דלא, נימר, סבר מימר.

116 ראה למשל לעיל הערה 114 (וכיוצא בזה גם אצל מונחים אחרים, כגון 'אוף [...] כן', 'זיאות', 'זכיני', ו'מסבר סבר', עיין ערכיהם). כמובן, מונחים שיכולים להתפרש במובנים הפוכים מצויים גם במקומות אחרים בספרות חז"ל, כגון 'יכול' ו'שומע אני' במדרשי ההלכה של התנאים ו'התניא' בבבלי. השווה מ' כהנא, 'מהדורות המכילתא דרבי ישמעאל לשמות בראי קטעי הגניזה', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 501-502, ובעיקר בהערה 65 שם.

117 כגון 'בעי' להצעת בעיות (וקושיות) וקביעות; 'תני' להצעת ברייתות ומחלוקות אמוראים; מונחים הגוזרים מ'תנינן' ('דתנינן', 'והא תנינן' וכדומה) להצעת משניות וברייתות (בהנחה שלא מדובר בטעויות סופרים בלבד).